

Із спостережень над семантикою лексеми *віхоть* у східнополіському діалекті

Для сучасної лінгвістики значний інтерес становить проблема вивчення лексичного складу мови. Результатом таких досліджень є словники, монографії та інші наукові праці, що дають цінний матеріал для мовознавчих студій та досліджень у тих галузях наук, які спираються на свідчення й досягнення лексикології та лексикографії.

Особливе зацікавлення викликає семантика слів, яка знає постійних змін: лексеми можуть звужувати чи розширювати значення, змінювати його, на семантику слів впливає вживання їх у переносному метафоричному чи метонімічному значенні. Семантичні зміни в діалектній мові можна простежити, зіставивши слова та їх значення на різних часових проміжках у межах одного ареалу.

Мета розвідки – виявити семантику лексеми *віхоть* у східнополіському діалекті української мови.

У першому томі “Атласу української мови” представлено 68 лексичних, 1 семантичну та 1 морфолого-семантичну карту. Така незначна увага до семантики зумовлена низкою об’єктивних причин, серед яких основними є: 1) відносно невелика кількість питань, що стосуються виявлення значень мовних одиниць; 2) нечіткість їх формулювання; 3) неповнота розкриття лексичного значення слів. Крім цього, не картографовано ті мовні явища, які утворювали суцільні ареали в межах тому. Однак значну частину відомостей про семантику слів подано в коментарях до карт і в некартографованих матеріалах. Для встановлення динаміки східнополіського діалекту в 2010–2015 рр. повторно обстежено говірки, представлені в АУМ (під час експедиції використано питальник АУМ). Це дало змогу простежити зміни просторової поведінки лексики, уточнити деякі значення, визначити розвиток семантики слів, зокрема й назви *віхоть*.

Назва *віхоть* – це суфіксальне утворення від *вѣха* ‘тичка, гілка’ (віхтем спочатку була рясна гілка дерева або стеблина

бур'яну) [ЕСУМ 1, 407]. У сучасній українській літературній мові лексема має такі значення: 1. Жмут соломи, сіна тощо. 2. Жмут клоччя, шматок старої тканини тощо для миття й чищення чого-небудь. 3. перен., зневажл. Про м'яку, безвільну людину [СУМ 1, 690].

В українських діалектах досліджувана лексема – полісемантична: ‘ганчірка для миття посуду’ (переважно на Поліссі, Слобожанщині, Донеччині, зрідка в говірках південно-західного наріччя, Нижній Наддніпрянщині та Причорномор’ї), ‘шматок тонкої кори дерева, яким миють посуд’ (в окремих південних говірках), ‘жмут соломи чи сіна для миття посуду’ (зрідка в південно-західному говорі, західно- та середньополіських говірках), ‘жмут соломи або ганчірок, якими миють різні речі’ (спорадично в північному та південно-східному говорі), ‘ганчірка для миття підлоги’ (у поодиноких східно- та правобережнополіських говірках), ‘ганчірка, якою витирають пил’ (в окремих говірках південно-західного наріччя), ‘жмут ганчірок, яким витирають меблі’ (у небагатьох говірках південно-східного говору), ‘ганчірка, якою підмазують хату, мажуть долівку, витирають стіл, лаву’ (на Слобожанщині та Донеччині), ‘жмут соломи, яким витирають стіл, лави’ (у кількох говірках Правобережного Полісся), ‘жмут соломи чи сіна, яким замітають в печі, витирають димар, затикають верх у курних хатах’ (в окремих волинсько-поліських та середньополіських говірках), ‘жмут соломи чи сіна, яким миють корову, чистять коня’ (у поодиноких говірках південно-західного наріччя), ‘жмут клоччя або ганчірок, яким мажуть долівку’ (зрідка в горівках південно-східного говору), ‘жмут конопель, ганчірок, трави, соломи або лика, яким мажуть долівку’ (спорадично в Нижній Наддніпрянщині та Причорномор’ї), ‘віхоть, яким розтирають стіни, коли білять хати’ (в окремих говірках Центральної України, рідко – Східному Поліссі), ‘скруток соломи чи сіна, яким затикають дірки’ (у поодиноких подільських та степових говірках), ‘невеликий жмут соломи, який кладеться в чобіт, щоб було тепліше’ (зрідка в південно-західному наріччі), ‘жмут соломи, який чіпляють до палиці, для позначення перекриття дороги’ (у поодиноких говірках на Заході України), ‘жмут соломи чи сіна для розпалювання в печі’ (спорадично в південно-західному наріччі, волинсько-поліських говірках),

‘жмут горючої соломи’ (в окремих слобожанських говірках), ‘жмут соломи, сіна’ (у степових говірках).

Частину значень цієї назви зафіксовано в поодиноких говірках: ‘жмут пирію, яким миють посуд’ (с. Дев’ятигір’я Пристенського р-ну Курської обл. РФ), ‘ганчірка, по якій стікає вода з вікон, що розмерзаються’ (с. Харківці Лохвицького р-ну Полтавської обл.), ‘жмут смерекових гілок, яким замітають хату’ (с. Зелене Верховинського р-ну Ів.-Франківської обл.), ‘шматок ганчірки, яким змашують віз’ (с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл.), ‘залишок нескошеного жита чи пшениці в полі’ (с. Антонівка Томашпільського р-ну Вінницької обл.), ‘жмут зв’язаних пир’їн, якими змазують олією дно посудини’ (с. Любівка Краснокутського р-ну Харківської обл.), ‘сажа на каstrулях’ (с. Турилівка Міллерівського р-ну Ростовської обл. РФ), ‘маленький оберемок льону’ (с. Видраниця Ратніського р-ну Волинської обл.), ‘помело з берези, лика, соломи’ (с. Ветли Любешівського р-ну Волинської обл.), ‘стертий віник’ (с. Тельми Брестської обл. Білоруст) [АУМ 3, ч. 4, 156].

Як свідчать матеріали АУМ, у середині ХХ ст. у східнополіському діалекті з-поміж перерахованих значень функціонували такі: ‘ганчірка для миття посуду’, ‘жмут соломи або ганчірок, яким миють різні речі’, спорадично – ‘жмут соломи, яким розпалюють в печі’, подекуди – ‘жмут клоччя або ганчірок, яким мажуть долівку’, в окремих говірках – ‘віхтем розтирають стіни, коли білять хати’ (17¹), ‘ганчірка для миття підлоги’ (151). Деякі значення лексеми, представлені в АУМ, вживалися лише в східнополіському діалекті: ‘жмут ганчірок, якими протирають димохід’ (72, 94), ‘щітка, якою білять хату’ (5, 66, 68), ‘клубок пряжі’ (101) [АУМ 3, ч. 4, 156].

Під час повторного обстеження говірок у 2010–2015 рр. виявлено ширше варіювання семантичної реалізації назви *віхоть*, яке зводимо до чотирьох домінант – ‘жмут’, ‘ганчірка’, ‘віник’, ‘щітка’.

ЖМУТ

а) власне невеличка зв’язка: жмут сіна, соломи, трави, коріння тощо (73, 104-а, 148, 157, 349): ~ зв’язаний (102); ~ яким

¹ Номери населених пунктів подано за мережею АУМ 1. Виняток становлять суміжні пункти: 1-а – с. Нові Яриловичі, 104-а – с. Мохнатин, 114-а – с. Анисів, 353-а – с. Смош.

мажуть долівку (101, 118, 133, 144, 151, 156, 181, 310, 320, 322, 355, 353-а); ~ для миття посуду (69, 76, 93, 95, 105, 113, 114-а, 119, 129, 139, 353-а); ~ якою витирають щось від бруду (66, 110); ~ для підмітання (111); ~ для розпалювання печі, вогню (71, 122, 127, 149, 150, 152, 171, 190, 307); ~ для підпалювання чи підсвічування (143); ~ яким кроплять щось водою (66, 132, 171, 309); ~ яким затикають дірки (111, 188); ~ яким відганяють комах (120); ~ який дають їсти худобі (150); б) жмут як частина чогось: жмут сіна, намотаний на кілок, щоб намічати межі ділянок землі (125).

Віхоть (жмут соломи чи сіна) у лівобережнополіських говірках може виконувати й обрядову функцію: під час весілля біля дверей хати підпалювали віхті, після цього до приміщення заходили молоді (191).

ГАНЧІРКА

а) власне ганчірка: ~ будь-яка (15, 117, 133, 140, 141, 142); ~ для миття посуду (1-а, 3, 6, 7, 8, 12, 14, 64, 65, 67, 73, 76, 79, 80, 86, 93, 94, 95, 96, 106, 109, 120, 123, 124, 128, 129, 131, 134, 139, 147, 153, 157, 159, 163, 165, 170, 289, 307, 309, 311, 313, 317); ~ для миття підлоги (9, 14, 17, 18, 124, 136, 137, 138, 166); ~ для миття будь-чого (173, 314); ~ якою витирають стіл (18, 103, 134, 136, 138, 161); ~ якою витирають руки (158); ~ якою витирають ноги (162); ~ якою витирають мазут (97); ~ якою мажуть долівку (163, 319, 320, 324, 351); ~ якою дістають із печі або носять гарячий посуд (17, 130, 158, 160, 162, 167); ~ якою закривають димохід (16, 121); брудна ганчірка (12);

б) ганчірка як частина знаряддя (ганчірка на палиці): ~ смолоскип (168); ~ намащена дьогтем, щоб змазувати колеса у возі (65); ~ якою витрушують сажу з печі (3, 121); ~ вимочена у спеціальному розчині, якою намазують тварин від укусів оводів (72).

ВІНИК

Віник: ~ будь-який (68, 102, 104-а, 140, 349); ~ яким підмітають підлогу (112, 189); ~ яким знімають павутину (108); ~ яким витрушують сажу (112, 135, 145); ~ яким мастять хату (72); ~ старий стертий (104-а);

ЩІТКА

Щітка: ~ будь-яка (117, 153); ~ для миття чого-небудь (172); ~ якою білять хату (5, 70, 72, 64, 108, 175); ~ якою мастять хату (68, 313); ~ якою мастять долівку (169, 324).

У східнополіському діалекті зафіксовано значення лексеми *віхоть*, які не входять до вже названих семантичних домінант: ‘невеликий сніп’ (100, 122); ‘шматок сала чи жиру, яким змащують сковороду’ (1-а, 279); ‘рослина, з якої роблять віники’ (13); ‘залізний йорж для миття посуду’ (8).

Оскільки в частині обстежених говірок не виявлено цієї назви (11, 19, 107, 186, 187) або її значень (308), а в багатьох населених пунктах вона трапляється лише в мовленні старшого покоління, можна зробити висновок, що назва *віхоть* у лівобережнополіському діалекті поступово відходить до пасивного словника.

Лексема *віхоть* в українській мові входить до складу фразеологізмів. Зокрема в “Словнику української мови” подано дві стійкі сполуки з цим словом: *кинути віхоть* ‘завдати кому-небудь лиха, неприємності’; *упав віхоть* ‘трапилось нещастя’ [СУМ 1, 690].

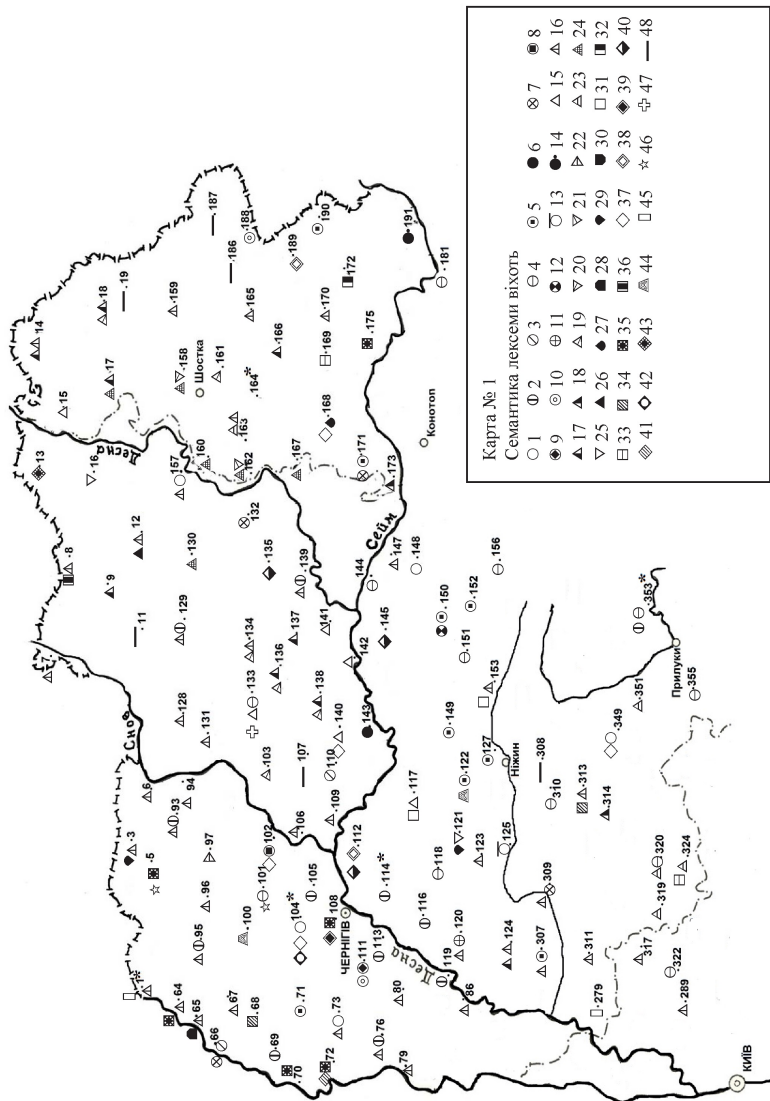
Зібрані під час експедиційного дослідження матеріали засвідчують наявність у східнополіському діалекті сталих порівняльних зворотів із цією лексемою з такими значеннями: ‘дуже худий’ – *ху¹ди / йак 'в 'ехат*’ (5, 101); ‘старий’, ‘дуже старий’ – *'в 'іник / йак 'в 'іхат*’ // *ку¹ди ва¹на а¹д'іла / йак 'в 'іхат*’ (133) (порівн. ‘шматок старої тканини’ [СУМ 1, 690], ‘старий стертий віник’ (104-а), ‘старий одяг, непридатний для носіння’ [Гримашевич, 33]).

Семантику слова в просторовій проекції проілюстровано на карті.

Отже, повторне дослідження лексики говірок дає змогу не тільки простежити динаміку номінації, а й отримати новий емпіричний матеріал.

Спостережено, що в середині минулого століття в обстеженому ареалі було виявлено 9 значень назви *віхоть*, на початку ХХІ століття – 47. При цьому на обох хронологічних зрізах ця лексема найчастіше позначала ‘ганчірку для миття посуду’. Нині більшість значень назви *віхоть* можна звести до чотирьох основних домінант – ‘жмут’, ‘ганчірка’, ‘віник’, ‘щітка’. Попри полісемантичність сем номен у лівобережнополіському діалекті поступово відходить до пасивного словникового складу.

АУМ	<i>Атлас української мови</i> : в 3 т. Т. 3. К. 2001.
Гримашевич	<i>Гримашевич Г.І.</i> Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир. 2002.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови</i> : в 7 т. Т. 1. К. 1982.
СУМ	<i>Словник української мови</i> : в 11 т. Т. 1. К. 1970.

Коментар до карти

1 – жмут сіна, соломи тощо; 2 – жмут сіна, соломи для миття посуду; 3 – жмут сіна, соломи, яким витирають бруд; 4 – жмут сіна, соломи, яким мастять долівку; 5 – жмут сіна, соломи, яким розпалюють піч, вогонь; 6 – жмут сіна, соломи, який підпалюють для підсвічування; 7 – жмут сіна, соломи, яким кроплять водою; 8 – зв'язаний жмут сіна, соломи; 9 – жмут сіна, соломи, яким підмітають; 10 – жмут сіна, соломи, яким затикають дірки; 11 – жмут сіна, соломи, яким відганяють комах; 12 – жмут сіна, соломи, який дають їсти худобі; 13 – жмут сіна, намотаний на кілок, яким намічають межі ділянок землі; 14 – жмут сіна, який підпалюють під час обряду; 15 – ганчірка; 16 – ганчірка для миття посуду; 17 – ганчірка для миття підлоги; 18 – ганчірка для миття будь-чого; 19 – ганчірка, якою витирають стіл; 20 – ганчірка, якою витирають руки; 21 – ганчірка, якою витирають ноги; 22 – ганчірка, якою витирають мазут; 23 – ганчірка, якою мастять долівку; 24 – ганчірка, якою дістають з печі або носять гарячий посуд; 25 – ганчірка, якою закривають димохід; 26 – брудна ганчірка; 27 – ганчірка на палиці, вимочена у паливі, смолоскип; 28 – ганчірка на палиці, намащена дьогтем, щоб змазувати колеса у возі; 29 – ганчірка на палиці, якою витрушують сажу з печі; 30 – ганчірка на палиці, вимочена в спеціальному розчині, якою намазують тварин від укусів оводів; 31 – щітка; 32 – щітка для миття будь-чого; 33 – щітка, якою мастять долівку; 34 – щітка, якою мастять хату; 35 – щітка, якою білять хату; 36 – залізний йорж для миття посуду; 37 – віник; 38 – віник, яким підмітають підлогу; 39 – віник, яким знімають павутину; 40 – віник, яким витрушують сажу; 41 – віник, яким мастять хату; 42 – старий стертий віник; 43 – рослина, з якої роблять віники; 44 – невеликий сніп; 45 – шматок сала чи жиру, яким змащують сковороду; 46 – дуже худий; 47 – ‘старий’, ‘дуже старий’; 48 – лексему або її значення не засвідчено.

THE SEMANTICS OF THE LEXEME *ВІХОТЬ* IN THE EASTERN POLISSIAN DIALECT

The article explores the semantics of the lexeme *віхоть* in the Ukrainian literary language and its dialects. The meaning of word *віхоть* is traced on two chronological sections in the Eastern Polissian dialect. It was found that in 1940–1950 years 9 meanings of name *віхоть* existed in surveyed area and 47 meanings – at the beginning of XXI century. The most of them can be summarized in four main dominants – ‘bundle’, ‘rag’, ‘broom’, brush’. Lexeme means ‘washcloth’ in many subdialects of Eastern Polissian dialect. The gradual archaization of name *віхоть* is proved.

Key words: Eastern Polissian dialect, semantics, lexeme *віхоть*.